

EGRY GÁBOR

ERDÉLYI SZÖVETSÉG, MAGYAR NÉPKÖZÖSSÉG,
ERDÉLYI PÁRT

BÁNFFY MIKLÓS TRILÓGIÁJÁNAK TÁRSADALMI VÍZIOJÁHOZ –
A TÖRTÉNÉS SZEMÉVEL

Irodalmi művek történeti forrásként való használata nem tartozik a leginkább elfogadott történetírói eljárások közé. Annak ellenére sem, hogy a posztmodern történelemelmélet egyik legfontosabb felismerése a történetírói és a fikció, az irodalmi szöveg közti szerkezeti és poétikai hasonlóság volt.¹ Ezzel együtt a történetírói munka alapvetően a valóságot tekint referenciának, és elsősorban annak teljes megismerhetőségét és rekonstruálhatóságát illetően él kétellyel, a fikciós irodalmi szöveg viszont elképzelt valóságot jelenít meg, még akkor is, ha történeti referenciákkal él, esetleg kifejezett szándéka korrajzot is adni. Igaz, ez utóbbi esetben nem ritka az az eljárás sem, hogy az elbeszélő valós történeti tényeket² jelenít meg, mégpedig éppen azzal a szándékkal, hogy a történetírói jellegű betét horgonyozza le a cselekményt a regényidőben.

Sajátos esetét jelenti ennek, ha a szerző saját élményei is szerepet kapnak a szövegben, illetve ha életének egy korszakát kívánja megjeleníteni az irodalmi műben. Ebben az esetben ugyanis a saját tapasztalatok óhatatlanul is a biográfia problémáit emelik be a munka értelmezési terébe, vagyis felvetik az életút-elbeszélés során koherenssé formált, a későbbi tapasztalatok fényében újrarendezett, újraértelmezett események kérdését.³ A biográfiai elem elkerülhetetlenül az önazonossághoz kapcsolódik, ennek elvárt koherenciája pedig az objektívnek gondolt, esetleg beállított múltkép tényszerűségét is befolyásolja.

Ennek persze előnyei is lehetnek, abban az esetben, ha az irodalmi szövegben felvázolt korrajzot nem szigorúan vett leírásnak, hanem egy viszonyrendszer lecsapódásának fogjuk fel. A történeti korszakról élő kép, az erre vonatkozó egyéni tapasztalatok, a későbbi tapasztalatok tükrében megfogalmazott értelmezés és – esetleg – az elbeszélés születésének korszaka határozhatják meg az irodalmi szövegből kirajzolódó korszakot. A lassú változások korszakai vagy éppen a *longue durée* szilárd struktúrái esetében ennek talán kisebb a jelentősége, hiszen az elbeszélő visszatekintése olykor csak egy-két évtizedet jelent. A váratlan fordulatok, sorsesemények azonban még ilyen rövid időtávon belül is dinamizálhatják ezt a viszonyrendszert, ezzel lehetővé téve nemcsak azt, hogy az elbeszélő elbeszélésbeli felfogását ismerjük meg (sőt talán azt a legkevésbé), hanem annak esetleges változását, továbbá a

tapasztalatok hatását, tehát azt is, hogy pontosan milyen okokból következik be mindez.

Bánffy Miklós trilógiája kétségtelenül ebbe az utóbbi kategóriába tartozik. Az 1934 és 1940 közt megjelent kötetek regényideje az 1904 és 1914 közti időszakot fogja át, a szerző gondosan ügyel rá, hogy a bel- és külpolitika-történet valós eseményeivel ne csak keretezze a cselekményt, hanem ezeket főhőse, Abády Bálint jellemfejlődésében is szerephez juttassa.⁴ Ezek egyre fokozódó drámaiságával, illetve a belpolitika esetében kisszerűségével ellenpontozza a nemesi és arisztokrata elit világának statikus, gyakran idilli képét, a társadalomtól és annak tapasztalataitól való elzártságát. A korrajz azonban nem egyértelműen negatív vagy pozitív, a főként ellenpontokból és szembeállításokból kirajzolódó kritikus értékelés mellett állandó elem a nosztalgia is, ami viszont nem működhet pozitív, elfogadó értéktételezés nélkül. A korszak egyértelmű értékelésének hiánya minden bizonnyal éppen a tapasztalatok nyomán bekövetkező biográfiai újraírás eredménye is, amit megerősít, hogy a főszereplők – Gyeróffy László és Abády Bálint – egyértelműen a szerző énjének kivetítésére is szolgálnak. Abády a közéleti, politikusi, Gyeróffy a művészi oldalt jeleníti meg.

Ebben a tanulmányban elsősorban Abády közéleti tevékenységét veszem szemügyre, mivel ezek a részek, megfelelően olvasva és összevetve Bánffynak a regényidőre és a megírás idejére eső tevékenységével, lehetővé teszik, hogy a szerző társadalmi vízióját és annak változását is kitapintsuk. Ennek során három különböző időszakot is érintek, az első világháborút megelőző időszakot, a harmincas évek második felét és – bár a trilógia utolsó kötete már 1940 májusában elkészült – a visszacsatolást követő egy évet. A választás nem önkényes, hanem éppen a szerzői én és a szereplők viszonyán alapul, tekintetbe véve az 1918-at követő periódus tapasztalati horizontját is. A regényidő ábrázolása nyilván nem mentes a tapasztalatok hatásától, ezek viszont főként a harmincas években és az 1940 szeptemberét követő társadalmi vízió formájában érhetőek tetten, különösen, ha figyelembe vesszük az erre vonatkozó, nem irodalmi forrásokat is.

Társadalmi vízió alatt nem társadalom leírást, inkább egy ideálképet értek, vagyis nem a társadalom működésére vonatkozó tapasztalatokat, hanem egy elképzelést arról, hogyan működhetne a társadalom jobban, kevésbé igazságtalanul vagy esetleg a leginkább autentikus módon (ezek ugyanis nem szükségszerűen esnek egybe), és ehhez az egyes szereplőknek miként kellene cselekedniük. Cselekvésideológia is ez, ebben az értelemben akár normatív, erkölcsi tartalommal, hiszen a felismert jó követése szükségszerűen követelménnyé lesz. Ennek megfelelően a regény és a többi forrás szövegéből is mindenekelőtt azt szeretném megismerni, hogy a kialakítandó, az adott valóságnál jobb társadalom miként nézne ki és ehhez milyen cselekvésre lenne szükség. A cselekvés kiemelt szerepet kap azért is, mert interakcionális

jellege révén társadalmi viszonyokat rajzol ki és rajzol újra, tehát magát a társadalmat is felfedi.

Mindezek felfejtéséhez néhány kulcsfontosságú probléma ábrázolását veszem számba, elsőként a trilógiában, majd pedig Bánffy egyéb, kulcsszövegnek tekinthető megnyilatkozásaiban. Ezt egészítem ki az általa vezetett, 1939-ben alapított Magyar Népközösség és annak elitje felfogásával, valamint az ebből – legalábbis társadalomképét illetően – szerves módon kinőtt Erdélyi Párt nézeteivel. Ez persze azzal a veszéllyel is jár, hogy Bánffy személyes megszólalásait hasonló értékűnek veszem, mint az általa közvetlen vagy közvetett módon fémjelzett szervezetek programatikus elképzeléseit. A kettő nyilván nem azonosítható, ám éppen összekötésüket szolgálja a trilógia – legalábbis amennyiben abból megtudható valami Bánffy elképzeléseiről is. Hiszen ez a munka, a már említett módon, egyszerre jeleníthet meg valamit a szerzőnek a regényidőbeli és a mű megszületésekor érvényes felfogásából, az utóbbi pedig lényegében egybeesik a népközösségi korszakkal.

Szövetkezés, nemzetiségi kérdés, erdélyi mozgalom – egy társadalmi vízió?

A trilógiában megjelenő társadalomkép súlypontja az elit világának részletekbe menő, a társadalmi gyakorlatokat is pontosan bemutató, azonban inkább statikus ábrázolása, amit csak kiegészít más társadalmi közegek felvillantása. Emellett Bánffy főként a havasok román nemzetiségű lakóinak (a legendás mócoknak) az életét mutatja be még részletesebben, más csoportok – akár a magyar nemzetiségű parasztság, akár a székelyek, akár a cselédek – csak annyiban és úgy jelennek meg a regényekben, ahogy a főszereplők kapcsolatba kerülnek velük. Ennek megfelelően a fentebb jelzett értelemben vett társadalmi vízió sem található meg a művekben, csupán néhány témán keresztül tehetünk kísérletet annak felfejtésére. Ezek közül a legfontosabbak a szövetkezeti mozgalom, a román nemzetiségi mozgalom és annak társadalmi programja, valamint az erdélyi mozgalom megjelenítése.

Lehet ilyen körülmények közt kitapintható társadalmi vízióról beszélni? Leíró értelemben bizonyosan nem, hiszen mindaz, ami ebből kirajzolódik, az nem fedi le az egész társadalmat, annak összes viszonyrendszerét. Mégis, a regények nagyon is jól kivehető módon közvetítik az ideális közösségről alkotott képet, ráadásul ezzel egy dualizmuskori hagyományhoz visszanyúlva. A 19. és 20. század fordulóján megerősödő agrárius mozgalom eszméit tanulmányozva Kovács Éva mutatott rá, hogy a mozgalom olyan társadalmi víziót, újjászervezési elképzeléseket képviselt, melyek alapvetően a szövetkezeteket tekintették általános társadalomszervező erőnek.⁵ Ebből persze még nem következik, hogy a trilógia víziója feltétlenül agrárius eredetű lenne (annál is inkább, mert a mozgalom a harmincas évek második felére, amikor a trilógia

született, eszmei értelemben lényegében feloldódott a jobboldali reform és a reformfasizmus irányzataiban⁶), azt viszont kiválóan jelzi, hogy átfogó társadalmi víziót lehet építeni akár egyetlen, jól megválasztott intézményre is.

(*Szövetkezeti eszme*) A szövetkezeti eszme a trilógia társadalomformáló elképzeléseinek is a középpontjában állt, egy olyan időszakban, amikor a magyar kisebbségi politika is kulcsfontosságúnak tekintette azt, és Szász Pál vezetésével az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület szövetkezetalapítási kampányba kezdett.⁷ Ezek a törekvések azonban jóval korábbiak voltak Erdélyben és Magyarországon is, a 19. század utolsó harmada a szövetkezeti mozgalom kibontakozásának időszaka volt,⁸ így ezek hangsúlyos szerepe mind a regényben, mind a megírás periódusában a regényidő és a mű születésének ideje közötti, biográfiai szempontból is fontos kapcsolatot, folyamatosságot is megteremtheti.

Abády Bálint egyértelműen társadalmi jobbító szándékkal, az elmaradott, éppen ezért morálisan is züllőben lévő (például választásokon könnyen megvesztegethető) Lélbánya felemelése érdekében kezdeményezi a szövetkezetalapítást. Ezt azonban kezdettől fogva átfogó érvényű modellnek tekinti, nem véletlen, hogy ki szeretné terjeszteni a havasi mócokra is, illetve szerepet vállal a szövetkezeti mozgalom erdélyi terjesztésében és működtetésében is.⁹ Az agráriusokhoz hasonlóan tehát ő is a társadalom újjászervezésének lehetőségét látja ebben az intézményben. A kérdés az: vajon erre épülő társadalmi víziója mit is jelent valójában?

Abády lélbányai tervei egyértelműen a századvég és századelő szövetkezeti mozgalmának eszméit reprezentálják. A hitelszövetkezetre alapozott, később fogyasztási szövetkezettel kiegészített szerveződés az önsegély elvén nyugszik, és a tagok kölcsönös ellenőrzésén, amit megerősít a korlátlan vagyoni felelősség elve is.¹⁰ Alapeszméjét is a mozgalomtól kölcsönzi: „Segíts magadon, Isten is megsegít!” Abády tervei szélesebb körű célkitűzéseiben is illeszkednek a korszak szövetkezeti mozgalmához. Ez a gazdasági célkitűzéseket csupán eszköznek tekintette ahhoz, hogy a kapitalizmus okozta szociális változásokat kiegyenlítse, illetve új eszközöket biztosítson a társadalmi mobilitáshoz és művelődéshez is. Egyúttal abban bízott, hogy az önsegély eszméje révén a földműveseket erkölcsi értemben is felemelheti.¹¹ Éppen ezért a szövetkezetet egy-egy falu vagy város központjának, közösségi élete szervezőjének tekintette, csakúgy, mint Abády, aki kultúrházat és gazdakört is szervezni akart. Kifejezetten népművelési és erkölcsnemesítő céllal.¹²

A várt, nagyon pozitív társadalmi hatást és vele a jobb társadalom vízióját azonban nem elsősorban a lélbányai szövetkezet nehezen induló, ám annál biztatóbb gyarapodása mutatja meg igazán a trilógiában, hanem az ellentétként is felfogható havasi viszonyok. Ebben az egyébként is elmaradottabb, archaikusabbnak ábrázolt világban az írástudatlanság, a vallásos alá-

rendelődés, az állami tisztviselők önkénye, a birtokosok nemtörődömsége és a román nemzeti mozgalom furcsa összjátéka közepette a havasiak szinte teljesen kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. A szövetkezés eszméjéhez mindez közvetlen módon az uzsora – a szövetkezeti mozgalom egyik fő ellensége – jelenségén keresztül kapcsolódik. Az eljárás, mint kiderül, a nemzetiségi elit, az államot képviselő jegyző és a megyei igazgatás együttműködését feltételezi. A mócok számára a román bankok közvetítőn keresztül ígérnek hitelt, a pópát is mozgósítva, amit az iskolázatlan emberek, nem utolsósorban a pápa tekintélye miatt, elfogadnak. A jegyző, Simó Gaszton állítja ki az adósleveleket, ezek általában a teljes vagyont fedezetként foglalják magukban. Hiába törlesztenek rendszeren, a tartozás mégis állandóan növekszik, mivel, mint a regény sejteti, a jegyző valójában nem a szóbeli megállapodásnak megfelelő tartalommal írta meg a kötelezvényt, hanem jóval nagyobb kölcsönösszetre állította ki azt.

Abády – aki pedig birtokosként, sőt részben még a régi földesúri szerep örököséként lép fel – sem képes arra, hogy véget vessen ezeknek a praktikáknak, az összefonódások hálóját csak szerencsével, tulajdonképpen isteni közbeavatkozással tudja szétszaggatni – a harmadik kötet vége felé.¹³ A mócoknak egyetlen lehetőségük van arra, hogy ideiglenesen megszabaduljanak az adósságaiktól: az erőszak. Az uzsorás Rusz Pantyilimont egy éjszaka megölik, az adósleveleket pedig elégetik, de az uzsorát ez sem tudja megállítani, hiszen Pantyilimon is csak eszköz és maga is kiszolgáltatott másoknak.

Noha az uzsora ebben a formában biztosan nem az ideáltipikus kapitalizmus terméke, a hitelszűke viszonyai közepette mégis úgy tűnik, hogy részben azt a liberális, dogmatikus individualizmust testesíti meg, amit a trilógia hasábjain az agrárius mozgalom vezetőinek jellemzése során bírál Bánffy.¹⁴ Részben pedig azt a társadalmi átalakulást, ami a nemzetiségi kérdést Bánffy szerint szociális kérdéssé tette.¹⁵ A szegények, iskolázatlanok, a tőkével magányosan szembeszálló sorsa tehát a kiszolgáltatottság, a szövetkezés viszont megszünteti ezt az állapotot. Ez a felszabadítás és felszabadulás a szövetkezés igazi jelentősége, és az erkölcsi felemelkedés alapja is. Hiszen úgy Lélbányán, mint a havason a kiszolgáltatottságból fakad az elfogadhatatlan, a korrupció, sőt az erőszak.

(Nemzetiségi kérdés) Mindez azonban már átvezet a másik, Bánffy által viszonylag gyakran megjelenített és a társadalmi vízióban is szerepet játszó kérdéskörhöz, a nemzetiségi kérdéshez. A havasi uzsora ugyanis a műben nem egyszerűen a liberális kapitalizmus eredménye, hanem egy tudatos nemzeti társadalomépítő törekvése. Abády Timisán Aurél ügyvédtől értesül a részletekről. Timisán a regény lapjain román nemzetiségi képviselő, a memorandum-per egyik ügyvédje, aki fogházban is ült a tárgyalás után.¹⁶ Abády az, aki közeledik hozzá, mivel közös érdekeket vél felfedezni erdélyi

magyarok és románok közt, és mivel abban bízunk, hogy egy román ügyvéd sokkal könnyebben nyerheti el a havasiak bizalmát és sokkal sikeresebben léphet fel a mócok érdekében, hiszen szemmel láthatóan saját egyházuk is ellenük van.

A beszélgetés azonban sajátos fordulatot vesz, amikor Timisán kifejti, hogy ő maga mindent tud a havasi uzsoráról, és az egy tervszerű társadalomépítési akció része: „A gróf úr ősei karddal hódítottak, ebből lett a magyar földbirtok. Mára más eszközök vannak. Nekünk szükségünk van birtokos osztályra. Eddig nincs. Mi, román intellektuelek, szegény papoknak vagyunk a fiai. [...] Ezért elhatároztuk, hogy vagyonos középosztályt kell kialakítani. Most ezt csináljuk. Ezt szolgálja a bankunk.” A román bank tehát megbízható embereknek ad kölcsönt, aki aztán román parasztnak hitelez. A bedőlt hitelek után pedig földbirtokhoz juthat, és a kisebb parcellákból végül közép-birtok lehet. Ahogy Timisán fogalmaz, ez ugyan nem festői, hanem szürke módja a birtokszerzésnek, de sokkal modernebb,¹⁷ és persze azt is sejthetjük, hogy a kíméletlenség, ami egyúttal az individualista liberalizmust és kapitalizmust is jellemezheti, része a modern világnak, hiszen Timisán nem is igazán érti, mi hajtja hozzá Abádyt.

Ebből egyébként az is látszik, hogy a nemzetiségi kérdés nem egyszerűen magyar-román szembenállás vagy viszonyrendszer, annak fontos része a szociális dimenzió is. A magyar elit és a román nép viszonya éppúgy meghatározó, mint a román elit és nép viszonya. Ez utóbbiról már láthattuk, hogy a trilógia lapjain a tudatos, kíméletlen, szinte szociáldarwinista társadalomépítés jellemzi, a nép iskolázatlanságának kihasználása egy felemelkedő középosztály érdekében. Ennél összetettebb a magyar elit és a román nép közti kapcsolat. Bánffy, legalábbis a havasi mócok esetében, érezhető nosztalgiával állítja szembe egymással a jobbágyfelszabadítást megelőző időszak patriarkális viszonyait, a jobbágyai gondjaival törődő földesurat és a modern államigazgatás visszaéléseit. Simó Gaszton, miközben a román nemzeti mozgalom exponenseivel paktál, a magyar állam őrszemeként tekint magára, aki választások alkalmával hatásos módon mozgósítja a környék románjait a magyar kormánypárt mellett.¹⁸ A modern állam és modern gazdaság tehát együtt, kölcsönhatásukban számolják fel a régi harmóniát és nyitnak teret a nemzetiségi agitációnak.

A trilógia lapjain kirajzolódó kép a románságról és a nemzetiségi kérdéstről nagyjából megfelel ennek a beállításnak. A követendő nemzetiségi politika elsősorban jó és anyanyelvű közigazgatást jelent, a szociális problémák hatékony megoldását, még ha a román nemzeti mozgalom képviselőjeként Timisán ki is jelenti, hogy ennyivel nem elégszenek meg. Ugyanakkor a románok és magyarok egymásrautaltságának tézisést is Timisán szájába adja, és Abády végül láthatóan kivívja a román *néptribun* kelletlen elismerését, méghozzá éppen azzal a patriarkális törődéssel, amivel a modern állam em-

bertelenségét ellenpontozza.¹⁹ Programja azonban ezzel együtt is igen felemásra sikerül. Lényegében a szociális és gazdasági problémák megoldását látja gyógyírnak az ellentétekre, vagyis a szövetkezeti mozgalmat, továbbá a közös román–magyar érdekek józan belátását. A gyakorlatban azonban Abády egész tevékenysége az erdélyi magyar társadalom erősítésére, intézményesítésére irányul.

(*Erdélyi mozgalom*) Ennek a társadalmi mozgalomnak alapvető jellemzője az erdélyiség. Erdélyt Abády és Timisán is gyarmatnak látja, olyan régióknak, amelyeknek nincsenek eszközei saját problémáinak megoldására.²⁰ Igaz, ez az erdélyi mozgalom nem közjogi különállásra tör – ezt Abády nehéz, körülményes dolognak mondja Timisánnal beszélve –, hanem regionális érdekek érvényesítésére, a főként gazdasági gyámság megszüntetésére. Abády úgy érvel, hogy a törvény amúgy is csak keret, a valós viszonyok sokkal fontosabbak. Kezdetben még felmerül, hogy a közös magyar–román fellépés ezen a téren egyúttal kölcsönös bizalmat teremtené és ez a nemzetiségi kérdés megoldását is segítené.²¹

Az erdélyi mozgalom lényeges eleme, mint azt a magyar–román érdekközösség tételezése is sejteti, a pártokon felüli összefogás. Már csak azért is, mert a közigazgatás átpolitizáltságát, Simó havasi machinációit a nemzetiségi kérdés elmérgesedéséért is felelőssé teszi.²² De az egész mozgalom sikere is ezen múlik: „Egyenként, szétszórt erővel mit sem érhetünk el. Fogjunk hát össze pártkülönbség nélkül, hiszen hazánkat szolgálni mindnyájan akarjuk. [...] Bármilyen pártnak a zászlajával mennek harcba, ne feledjük, hogy utódai azoknak az ősöknek, kik tündöklő szerepben vagy munkában, de fenntartották századokon át Erdélynek erejét és becsületét” – áll az erdélyi mozgalom trilógia lapjain olvasható kiáltványában.²³

Ez a dokumentum – amely egyébként Bánffy saját, valóságos választási beszédén alapul – a választójogi reformot, Erdély gazdasági érdekeinek szolgálatát és a nemzetiségi kérdést nevezi a legfontosabb problémáknak. A mozgalom céljaként a békés együttélést, a hathatós fejlődést és a sajátos erdélyi viszonyok érvényre juttatását jelöli meg. Minden fontos probléma, nemzetiségi konfliktus, gazdasági lemaradás, a középosztály lesüllyedése okául a központ fellépését, a viszonyok ismeretének hiányát nevezi meg. A nemzetiségi kérdés megoldását a nemzeti válaszfalak leomlásától várja a kiáltvány, ami egységes társadalom kialakulásához vezet, valamint a közigazgatás és a nép közti „bensőséges viszonyhoz”, a nemzetiségek közti „kölcsönös méltányosságához”. Gazdasági téren azt hangsúlyozza a szöveg, hogy Erdélynek joga van a támogatásra, az addigi akciók – a székely és erdélyrészi kirendeltség²⁴ – nem elégségesek. Ehelyett átfogó intézményes alapú társadalomépítésre, egy erős középosztály megteremtésére van szükség. Ez azonban saját erőből kell megtörténjen, „kéregetés helyett”. Végül a választójog kapcsán a szö-

veg nagyon visszafogottan fogalmaz. A bonyolult mondatok tulajdonképpen azt rejtik, hogy a szélesebb körű választójogot számos speciális körülmény mellett úgy kellene bevezetni, hogy az ne vezessen sem a nemzetiségek túlsúlyához, sem a tömegek uralmához. Helyette az arra érdemesek kerüljenek megfelelő helyzetbe.²⁵

Társadalmi vízió – előképpel és utözöngével?

Az eddigiek persze elsősorban a regényben megjelenített és így elvileg a regényidőt jellemző társadalmi víziót mutatják be. Ugyanakkor, mint a bevezetőben már esett róla szó, mindez összefügg a szerző saját, a megjelenített regényidőre jellemző elképzeléseivel, egyúttal pedig a későbbi tapasztalatok lecsapódását is feltételezhetjük, hiszen a mű biográfiai jellege tagadhatatlan, és a szöveg maga is utal arra, hogy Abády nézetei Bánffy saját nézeteiként olvashatóak. Így például az erdélyi mozgalom kiáltványa valójában olyan vendégszöveg, amelyik Bánffy egyik képviselői kortes beszédének szó szerinti átvételéből áll. A biográfiai jelleg viszont felveti a múlt és jelen koherens történeté formálását, ami ritkán engedi meg, hogy nagy törést jelenítsen meg a személyes világlátásban.

Miként lehet tehát szétszálazni a három lehetséges idősíkot s vele Bánffy nézeteinek folyamatosságát és változását? Ez a kérdés nem is elsősorban a megfelelő szövegek megtalálását érinti, hiszen a közéleti Bánffy elég sok nyomot hagyott maga után. Sokkal inkább az okoz problémát, hogy társadalmi víziójának egyes elemei egyformán vagy legalábbis nagyon hasonló módon jelentkeztek és jelentek meg akár a század elején, akár három évtizeddel később, a harmincas évek végén. Például a szövetkezeti mozgalom elképzelései, érvei és jövőképe lényeges elemeiben nem változott sokat. Ezek tükrében tehát a biográfiai aspektus által sugallt folyamatosság sem feltétlenül csak utólagos konstrukció.

A valóban a regény által megjelenített időből származó szövegekkel való összevetés természetesen jó kiindulópont. Érdemes azonban még ez előtt visszatérni ahhoz a gondolathoz, amit már a bevezetőben is említettem: a cselekvés jelentősége a társadalmi vízió megrajzolásában. A trilógia társadalomképe ugyanis valójában több, mint a szövetkezetek, a nemzetiségi kérdés és az erdélyi regionalista mozgalom programjának és jövőképeének vázlata. Ezeket egy koherens, ámbar leegyszerűsítő társadalomkép kapcsolja össze, ami az egyéni szerepen keresztül, illetve azzal párhuzamosan a társadalmi csoportok viszonyát és szerepét jeleníti meg. Ez, vagyis a cselekvésből ki-rajzolódó viszonyrendszer, az interakciók teszik társadalomképpé a trilógia elszórt hivatkozásait is.

A trilógia társadalomfelfogása középosztály-centrikus. Ebben nem különbözik a lesüllyedő középosztály megmentését célul kitűző Abády és a még

nem túl erős középosztály kialakítását, megerősítését célként kitűző románok, jelesül Timisán Aurél víziója. Jelentős különbség van azonban a két középosztály szerepe és szerepfelfogása között – persze azzal a szükségszerű megjegyzéssel kiegészítve, hogy Abády az ideális cselekvést képviseli, tehát a románok társadalomépítő programja részeként ábrázolt (nevezzük így: liberális, individualista és kapitalista középosztályi) szerep jelen van a magyar középosztályon belül is. Még akkor is, ha ennek a közegnek a rajza a regényekben inkább a klasszikus úri világot jeleníti meg.

A kulcskérdés azonban mindegyik esetben a középosztály és a nép viszonya, ez teszi jól elkülöníthetővé a múltbéli valóságként ábrázolt úri, rendies, az Abády képviselte ideális és a románok megjelenítette, már-már materialista, érzéketlen, szürke és modern közösségképeket. Az mindegyikükben közös, hogy lényegében a birtokos osztály és a parasztság kettősségére épülnek, más társadalmi csoportok csak fel-felvillannak a regények lapjain. A feltaláló, vállalkozó figurája, Jópál András kudarctörténete sokatmondóan helyezi partvonalon kívülre a nem agrárjellegű vállalkozásokat, a tőke pedig elsősorban az arctalan bankok és az uzsorások formájában jelenik meg, így a tőke és az értékteremtő munka jól ismert, és a 19. és 20. század fordulóján a katolikus szociális tanokban, az agrárius mozgalom eszméiben és persze a szociáldemokrácia világlképében is fontos szerepet kapott szembeállítását sejteti.

Bánffy számára egyértelmű, hogy az arisztokrácia, az elit és a középosztály feladata a nép segítése, felemelése, gyámolítása.²⁶ Ez a szerepvállalás azonban meglehetősen ritka a regény lapjain, miközben a társadalmi távolságok veszélyei is felsejlenek, akár a lélbányai szövetkezet nehéz indulásában, akár a havasiak és Abády viszonyában. Hiszen a szövetkezetet Abády nem tudná megalapítani a népet jól ismerő, köztük élő Kovács Dániel, a jegyző segítségével nélkül, és a mozgalom nem működne, ha nem segítené őt Kozma Áron.²⁷ Ez a viszony azonban semmiképpen sem egyenlő, még ha nem is azonos a románok kíméletlen, kizsákmányoló társadalomépítő törekvéseivel. A középosztály szerepe valamiképp a szolgálat, és a közösség szolgálatának ethoszát kell elültetniük a nép lelkében is, ez lesz az erkölcsi felemelkedés forrása.²⁸ Organikus társadalom ez, amely valamiképp a dolgok rendjét teremti újra, más körülmények között, nem pedig a modern világ mechanikusnak látott közege.²⁹

De mi az, ami ebből valóban megtalálható Bánffynak a regény által ábrázolt időre eső nézeteiben, és mi az, ami inkább a későbbi tanulságok nyomán került a vízióba? Ha előképeket keresünk a századelőn, akkor mindenképp emléteni kell az agrárius mozgalmat. Nemcsak szövetkezetek, nemcsak az antiliberalizmus, nemcsak a nem mezőgazdasági társadalmi csoportok elhanyagolása említhető hasonlóságként, hanem az egész organikus világa, amelyben az arisztokraták vezetnek és megvédik a népet a kapitalizmustól.³⁰ Ráadásul ezt a kapcsolatot számos korabeli Bánffy-megnyilatkozás mellett

még a személyes kapcsolatok is megerősítik. Bánffy 1932-ben publikált emlékirataiban említi, hogy nagybátyjának, a rendkívül melegen méltatott Károlyi Sándornak, az agráriusok egyik vezetőjének előadásait gyakran hallgatta fiatal korában.³¹

Mindez egyértelműen nyomot hagyott gazdasági elképzelésein is, bár kezdetben a kereskedelemmel foglalkozott, a képviselőházban már agrárérdekek képviselőjeként lépett fel. 1903-ban például a fedezetlen tőzsdei gabonaüzletek ellen emelt szót, ami lényegében megfelelt a tőzsdei spekuláció és vele a szabad verseny bírálatának.³² Beszédében kifejezetten vitatkozott Tisza Istvánnal, vele szemben az „autonóm szabad mozgás” jogos korlátozását támogatta gazdasági téren. A román kereskedelmi szerződés vitájában is azt javasolta, hogy az állam megfelelő szervezéssel, regionális központokkal segítse az erdélyi hústermelőket, akik a román import engedélyezésével nehéz helyzetbe kerülhetnek.³³

Az agráriusok gazdaság- és társadalomfelfogásának elemeit azonban mások is képviselték akkoriban. Így például a kapitalizmus veszélyeit még a Szabadelvű Pártból is bírálták, a földművelésügyi kormányzat pedig kifejezetten az agráriusok organikus társadalomfelfogására építő, erkölcsi megújulást hangsúlyozó akcióterveket dolgozott ki Erdélyre.³⁴ Ráadásul az ő víziójuk nemigen érintett olyan problémákat, melyek Erdélyben az első világháborút megelőzően már politikai jelentőségre tettek szert. Mindenekelőtt nemzetiségi kérdés és az erdélyi regionális érdekérvényesítés volt ilyen. Láttuk, hogy ezeket a trilógia is érinti, s bár elképzelhető lenne, hogy valójában csak a későbbi tapasztalatok visszavetítése miatt jelennek meg a mű lapjain, Bánffy korabeli megnyilatkozásai mást mutatnak. A képviselőházban Bánffy 1914. március 17-én foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, és az elhangzottak jórészt egybeesnek a trilógiában olvasható, már bemutatott elképzelésekkel.³⁵ Eszerint a nemzetiségi kérdés „nem faji vagy nyelvi” probléma, hanem szociális, a kapitalizmus következményei öltöttek nemzetiségi formát Erdélyben. A magyar középosztály (!) kulturális és kapcsolati tőkéje miatt nagy fölényben van a nemzetiségi középosztállyal szemben, akik éppen ezért szeretnék a piacot nemzetiségi alapra helyezni, így teremtve meg saját megélhetésüket. Csakhogy a román középosztály, köztük az országgyűlési képviselők Bánffy szerint nem a népet, hanem csak az „intelligencia teljességét” képviselik. Valójában a Román Nemzeti Párt (RNP) programját csak a románok kis része támogatja, legalábbis Bánffy tapasztalatai szerint. Az ebből kicsendülő patriarkális szemlélet mellett érdekes még az is, ahogy a RNP-t azzal vádolja, hogy nem jobb és méltányosabb közigazgatást szeretnének, hanem csupán nemzeti nyelvűt. A külön társadalomépítés programja tehát az ő esetükben összefonódni látszik a külön közigazgatással, ami éppen szemben áll Bánffy saját – és a trilógia lapjain is megjelentett – szemléletével a probléma megoldásának módjáról.

Ezek a nézetek azonban valószínűleg szoros kapcsolatban álltak az erdélyi regionalista mozgalommal is, ami az első világháború előtt már messze nem csak a régió sajátosságainak érvényre juttatására tört. Programja ekkor már kifejezetten átfogó, társadalomszervező igényű volt, és Bánffy ideálképeéhez hasonlóan középosztálycentrikus. Igaz, szemben Bánffy agrárius hangsúlyú, kétosztatú társadalomképével, a regionalisták elképzelései átfogó modernizációt céloztak, és Erdélyt kifejezetten Magyarország jövőendő ipari központjának tartották. A trilógia lapjain ugyan csupán a mozgalom születésének az első lépéseit (az 1910-es, részben választási taktika miatt tartott gyűléseket) jeleníti meg, de 1914-ben alakult meg az Erdélyi Szövetség, egy elvileg pártok felett álló nyomásgyakorló csoport, melynek egyik vezetője a függetlenségi párti Apáthy István, másik emblemikus alakja Bethlen István volt, akit Bánffy a trilógiában is szerepeltet, és akihez meglehetősen jó viszony fűzte ekkor és később is.³⁶ A szövetség programtervezetében megtalálható mindaz, amit Bánffy a regionális érdekérvényesítésről és a nemzetiségi kérdés kezeléséről mond, illetve a trilógiában elmondott. Sőt a hasonlóságok kiterjednek a pártatlan, szakszerű közigazgatás igényére, a falvaknak a birtokos, tanító és jegyző együttműködésével végrehajtott modernizálására és a választójogra is. Ezzel kapcsolatban a szövetség – részben Bethlen nyomására – csak korlátozott jogkiterjesztést pártolt, viszont ostromozta a román többségű, kormánypárti jelöltet választó „rothadt kerületek” rendszerét, amit, mint láttuk, a trilógiában Simó Gaszton jelenít meg.

Bethlen azonban más pontokon is komoly hatással lehetett a trilógiára. Részben Bánffyhoz hasonló társadalomszemlélete, amit később miniszterelnökként (és ebben a minőségében egy ideig Bánffy főnökeként) is képviselt, megerősíthette Bánffy saját nézeteit.³⁷ Ezen túl pedig a románok birtokpolitikájának és vele az uzsorának a megjelenítése ugyanis részben Bethlen klasszikus összefoglalóit idézi ebben a tárgyban, részben a századelő politikai publicisztikájának toposzait reprodukálja a saját nemzetét dehumanizáló, elnyomó román bankokról, akik a pápa segítségével hajtják végre mindezt.³⁸ Bár ez a beállítás sok szempontból megkérdőjelezhető,³⁹ de érthető okok miatt meghatározója maradt a két világháború közti magyar diskurzusoknak is.

Egy ponton viszont szinte biztosan nyomott hagyott a románok megítélésén a két világháború közötti időszak, illetve az összeomlás tapasztalata is. Bár Bánffy inkább negatív módon ábrázolja a könyörtelen román társadalomépítést, a magyar reformmozgalom felesleges gesztusait, üres szónoklatait egyértelműen a románok aprómunkájával ellenpontozza.⁴⁰ Ez viszont már a két világháború közötti időszakra jellemző, amikor a románok aprómunkáját példaként állították a kisebbségi magyarság elé, és azt remélték, hogy a magyarokból is a „hangyák népe” lesz.⁴¹

Az aprómunka eszméje, egyúttal a trilógia némely beállítása, mindenekelőtt az Abády-Kovács, majd Abády-Kozma páros szorgos, helyi munkája a szövet-

kezeti mozgalomban azonban ennél szorosabban is a két világháború közti elképzelésekhez kapcsolják a regények lapjain megjelenő társadalmi víziót, anélkül persze, hogy érvénytelenítenék a már említett századfordulós, századelős hagyományokat. A húszas évektől kezdve egyre inkább teret kapott Erdélyben egy új társadalomkép, amely a középosztály és a nép közös nemzeti felelősségvállalását és kisebbségi társadalomépítő munkáját tételezte. Ennek egyik, korai változatát éppen azok a szakpolitikusok képviselték, akik az Erdély Szövetséghez kapcsolódtak és Bethlen miniszterelnöksége idején a romániai magyar kisebbséggel foglalkoztak – kormányzati pozícióban. Ők az Erdélyi Szövetség elképzeléseit emelték kormányzati programmá, és arra ösztönözték az alakuló Országos Magyar Párt vezetőit, hogy részben a trilógiában is említett szász mintát követve ennek megfelelő társadalomépítő programot dolgozzanak ki.⁴²

A másik – és a harmincas években egyre nagyobb szerephez jutó változata – a református egyházi körökből induló, az első kisebbségi generáció ideológiájává váló népszolgálati eszme volt. Ez ugyancsak középosztálycentrikus társadalomképet vázolt fel, azonban szemben az agráriusokkal ez a középosztály elsősorban városi réteg volt, hiszen a földreform a birtokosok pozícióit megrendítette. A népet azonban itt is a falusi, paraszti tömegek jelentették, akiket rá kell ébreszteni saját nemzeti kötelességükre. Éppen ezért a népszolgálat, vagyis az elit személyes feladat- és áldozatvállalása a falusi nép felé, egyúttal a vidéki társadalom fontos pozícióinak felvállalása a város–falu távolság megszüntetését szolgálta, és jóval kevésbé volt patriarkális, mint az agrárius társadalomszemlélet.⁴³ Végül ez a felfogás intézményesült a Magyar Népközösségben – ennek vezetői Bánffy mellett már a népszolgálati eszmét képviselő fiatalok voltak, és az 1940-ben megalakult, észak-erdélyi Erdélyi Pártban, amely Erdély magyar társadalmának megújítását és újjászervezését tartotta feladatának – regionalista alapon.

Bár Bánffy személyesen is ezer szállal kötődött ehhez a körhöz, a Népközösségben pedig intézményesen is vállalta ennek a társadalomképnek a képviseletét,⁴⁴ saját felfogása – mint azt éppen a trilógia mutatja – inkább az agrárius, illetve Bethlen-féle hagyományhoz kötődött továbbra is. Ez főként a nemzetiségi kérdés kapcsán mutatható ki. Mint láttuk, a politikus Bánffy és a trilógia Abádyja és regionalistái éppen azt, a külön nemzeti társadalom megszervezésének lehetőségét vetették el, amit a népszolgálati eszme autentikus nemzeti létnek tételezett. A népszolgálat hívei abból indultak ki, hogy minden nemzetiség autentikus nemzeti léte kialakítható intézményesen is, és az így megszervezett nemzetiségek szükségszerűen megférnek egymás mellett. Ezzel szemben Bánffy az egységes, nemzeti választóvonalak által nem tagolt társadalom mellett a nemzetiségi kérdésben is a hagyományos elit kicsit patriarkális szerepvállalásában látta a megoldást.

Persze az aktuális állásfoglalásban mindig szerepet játszhatott az adott politikai helyzet is. Hiszen az 1940-ben megalakult Erdélyi Párt programja már

ismét Bánffy nézeteit vallotta, a magyar kulturális fölényre alapozott elképzeléseket tartalmazott.⁴⁵ A trilógia Abádyja azonban elsősorban nem is a párt népszolgálati eszmén alapuló programjával szólalt meg, hanem Teleki Pál miniszterelnök hangján, aki az 1940 októberében tartott erdélyi értekezleten a nemzetiségi kérdés megoldását – saját dualizmuskori szolgabírói tapasztalatai alapján – az emberséges, román nyelvű és mindenekelőtt patriarkális közigazgatásban látta.⁴⁶ Ez az inkább az agráriusokat idéző társadalomfelfogás és ideálkép az, amit Bánffyval azonosíthatunk.

Ha tehát arra kérdésre szeretnénk végül válaszolni, hogy a trilógia társadalmi víziója, ideálképe mennyiben reprezentálja Bánffy dualizmuskori nézeteit és mennyiben a későbbi tapasztalatok terméke, a felelet viszonylag egyszerű. Bánffy dualizmuskori elképzelései jórészt megegyeznek a trilógia víziójával. Elmozdulás mindenekelőtt a nemzetiségi kérdés, ezen belül a román példa értékelésében mutatható ki, továbbá a középosztályi szerepvállalás ábrázolásában, amit egyértelműen befolyásolt a népszolgálati eszme. Ennek megfelelően persze a regényidőbe írt korrajz is hitelesebbnek tekinthető, van azonban ezzel kapcsolatban még egy bökkenő. A korrajz maga is értékelés és interpretáció, amit a rákövetkező tapasztalatok valamiképp megerősítettek, de ettől még, és ez megkerülhetetlen a regény történeti forrásként való használata esetén, a korabeli interpretáció nem lesz szükségszerűen helyes, jó, helytálló. Különösen jól illusztrálja ezt a problémát a román birtokvásárlások esete, ami – Bánffy és kortársai megítélésével szemben – sokkal inkább a spontán gazdasági folyamatok és az ezeknek keretet adó erdélyi társadalmi szerkezet és társadalomföldrajz következménye volt, mintsem tudatos társadalomépítésé, nem is szólva arról, hogy volumene is messze elmaradt attól, amit a kortársak sugalmaztak. A trilógia tehát reprezentálja a korabeli gondolkodás egyik áramát, de nem jeleníti meg a társadalom- vagy gazdaságtörténeti tényeket.

Hiba lenne azonban Bánffy esetében a tapasztalatok hatására bekövetkezett jelentős és radikális változásokról beszélni. A dualizmuskori agrárius látásmód, az Erdélyi Szövetség progresszív-nemzeti reformelképzelései és a népszolgálati eszme sok szempontból átfedésben voltak egymással. Ráadásul egyik eszmekör kanonizált, rigid fogalmakkal operáló kánonja sem született meg, diskurzusaik sokszor átfolytak egymásba. Ennek megfelelően képviselőik egy bizonyos mértékig szabadon váltogathatták pozícióikat, egyúttal kölcsönös affinitást mutatva. Bánffy tehát, mint azt a trilógia is mutatja, elsősorban talán agrárius volt és maradt, és agrárius nézetei, hasonlóan a magyarországi folyamatokhoz, *felszívódtak* egy új társadalomképben, a népszolgálati eszmén alapuló kisebbségi, nemzeti megújulás víziójában. Adaptálhatóságukat mindenekelőtt a közös mag, az organikus társadalomfejlődés képe és igénye határozta meg. Amíg azonban a magyarországi jobboldali reform végül alapvetően a totalitárius ideológiák nyomvonalán haladt,⁴⁷ addig

a kisebbségi közegben az előbbieket államcentrikus nézőpontját nem lehetett érvényesíteni, így a (nemzeti) társadalom államtól való függetlenségének eszméjét is megőrizték. S bár az állam szerepe politikai programjukban 1940 után felértékelődött, regionalista törekvéseik miatt azt továbbra sem abszolutizálták. Így aztán Bánffy inkább konzervatív társadalmi felfogása mégsem lógott ki az Erdélyi Pártot jellemző eszmevilágból, bár személyét végül, Bethlen Györggyel lezajlott személyes konfliktusa miatt, nem vállalta fel az új politikai szervezet.

Jegyzetek

- 1 L.: WHITE, Hayden: The Burden of History, In: Uő.: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1978, 27–50. p.; Uő.: The Historical Text as Literary Artifact, In: Uő.: *Tropics of Discourse*, 81–100. p.
- 2 Pontosabban olyan szövegeket, amelyek szándékuk szerint történelmi tényeket reprezentálnak. Erről a megkülönböztetésről L.: GYÁNI Gábor: Történelem: Tény vagy fikció?, In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 48–70. p., Uő.: *Történelem és regény: a történelmi regény*, *Tiszatáj*, 2004/4., 78–92. p.
- 3 L. erről: BANNER, Lois: Biography as History. Roundtable, *The American Historical Review*, 114. (2009/3.), 573–661. p.
- 4 Már amennyire Abády esetében beszélhetünk jellemfejlődésről.
- 5 KOVÁCS Éva: Államosítás vagy államosodás? Az agrárius mozgalom előretörése a törvényhozásban az 1898-as gazdasági és hitelszövetkezetekről szóló XXIII. törvény kapcsán, *Regio*, 2007/2., 113–139. p., 136. p.
- 6 KOVÁCS Éva: *A neokonzervatív avantgárdtól a reformfasizmusig. Az agrárius eszme „felszívódása”*. Az 1936. évi telepítési törvény (XXVI. tc.) parlamenti vitája, kézirat, <https://www.academia.edu/7769615/A_neokonzervativ_avantgardtol_a_reformfasizmusig_Az_agrarius_eszme_felszivodasa_-_Az_1936._evi_telepitesi_torveny_XXVI.tc._parlament_i_vitaja> (letöltve: 2014. 08. 24.).
- 7 Részletesen L.: HUNYADI, Attila: *Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică*, Argonaut, Cluj/Napoca, 2010, 261–308. p.
- 8 KOVÁCS: *Államosítás vagy államosodás?*; EGRY Gábor: Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei, *Aetas*, 2004/1., 100–130. p.
- 9 BÁNFFY Miklós: *És híjjával találtattál*, Polis Kiadó – Kalota Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2002, 50. p., 54. p.; Uő.: *Darabokra szaggattatol*, Polis Kiadó – Kalota Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2002, 60. p., 173. p., 240. p.
- 10 BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál*, Polis Kiadó – Kalota Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2002, 82. p., 275–276. p., 284–286. p. A szövetkezetek esetében mind a kölcsönös és korlátlan, mind a korlátozott vagyoni felelősség elvét alkal-

mázták. Az előbbi értelmében a szövetkezet tartozásaiért minden tag egyetemlegesen és teljes vagyonával felel, tekintet nélkül részesedésére, a korlátolt felelősség esetén azonban csak a részesedés meghatározott többszöröséig. A Raiffeisen-féle szövetkezetek – Abády ezek felállítását pártolja – elvileg, és az erdélyi szászok alapította intézmények esetében gyakorlatilag is, korlátlan felelősséggel működtek, igaz, éppen a trilógiában is említett agrárius szövetkezeti mozgalomban a korlátolt felelősséget alkalmazták. Erről azonban Bánffy nem tesz említést a műben. L. még: EGRY: Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei.

¹¹ *Uo.*; KOVÁCS: *Államosítás vagy államosodás?*, 127. p., 134–135. p.; UÓ.: Az agrárius beszédmód rekonstrukciója az 1920-as földbirtokreform parlamenti vitája alapján, In: KAPOSZI Zoltán – LENDVAI Tamás – OROSZI Sándor (szerk.): *A tudomány és az oktatás vonzásában. Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére*, PTE-FEEK-KTK, Pécs, 2012, 311–333. p.

¹² „Várakozóan nézett Abádyra. Az megnyugtatta. Nem, ott [a gazdakörben] semmi szeszes ital nem lesz, sem kártya. Nem akarja, hogy ott kocsmázzanak, hanem olvasanak lapokat, könyveket. Télen a teremben felolvasások lehetnének, mezőgazdasági és szövetkezeti oktatás. Vándortanárokat fog küldeni. Hogyha egy kis szórakozás kell, hát a kertbe egy kuglipályát kell építeni, azzal elszórakozhatnak vasárnapokon.” BÁNFY: *Megszámláltattál*, 284. p.

¹³ Az isteni közbeavatkozás lényege, hogy a pápa *dákoromán* elkötelezettségű fia végül írásbeli tanúvallomást tesz egy Abády bebörtönzésével fenyegető perben, amiben leírja az egész praktikát. Fellépése azonban teljesen váratlan, hiszen ortodox papnövédeként magyarelles indulatok fűtik, miközben az uzsorát éppen a román nemzeti mozgalom vezetői szervezik.

¹⁴ „Az egyéni egyenlő és szabad verseny, szabad kereskedés közgazdasági tantételeit tudományos dogmának tartották, akárha csillagászati örök törvények volnának, pedig még ezeket is kikezdte később Einstein relativitási elmélete. A szemükben [az agráriusok bírálóiéban] minden, ami ettől a gazdasági egyenlőségtől eltér, ami előnyt ad bárkinek bármi nemzetfönntartó okból és bármi altruista indulatból, a dogma elleni bűn, a liberalizmus tana elleni véték.” BÁNFY: *És hijjával találtattál*, 294. p.

¹⁵ Bánffy Miklós beszéde a nemzetiségi kérdésről, *Képviselőházi Napló*, 1910, XXIII. kötet, 84. p.

¹⁶ Nagy György szerint Timisán figuráját Aurel Mureşianuról mintázhatta Bánffy. L.: NAGY György: Egy ideológiai-politikai fikció csapdájában. Adalékok az „államnemzet” és a „nemzetállam” kelet-európai aporetikájához, *Erdélyi Múzeum*, 1995/1–2., 74–83. p.

¹⁷ BÁNFY: *Megszámláltattál*, 498. p.

¹⁸ *Uo.*, 190. p.

¹⁹ *Uo.*, 277–280. p., 497–500. p.

²⁰ *Uo.*, 279–280. p.

²¹ *Uo.*, 279. p.

²² *Uo.*, 502. p.

- ²³ BÁNFFY: *Darabokra szaggattatol*, 35. p.
- ²⁴ BALATON Petra: A székelyföldi (erdélyrészi) kirendeltség tevékenységéről (1902–1920), *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3., 82–89. p.
- ²⁵ „Belátva a kiterjesztés teljes jogosultságát és a fejlődés törvényeit ismerve benne fel, nem lehetünk, de nem is akarunk kerékkötői lenni annak a mozgalomnak, mely szélesebb rétegeket kíván a törvényhozás sáncaiba befogadni. De föl kell emeljük szavunkat e reform mikéntjére nézve. Föl kell emeljük szavunkat az egész ország színe előtt, nehogy figyelmen kívül hagyassanak ama veszélyek, melyek az országban a reform könnyelmű keresztülvitele által beállanának, s melyekkel szemben az egyszer elhibázott lépés után tehetetlenül állanánk. A kiterjesztés alapjául nem fogadhatunk el semminemű egyszerűen általánosító feltételt, sem az írni-olvasni, sem a magyarul írni-olvasni tudást, mert sem egyiket, sem másikat nem tartjuk a hazafiság és választói képesség ismérvének és meggyőződésünk az, hogy a megalkotandó törvény minden jogfosztást kerülve, ami amúgy is csak visszavonást és gyűlölséget eredményezne csupán – a való élet részleteibe bocsátkozva kell hogy megkeresse azokat, kiknek kezébe a törvényalkotás magasztos jogát helyezi, megkeresse azokat, kik hazafias szellem, egyéni tisztesség és becsületesség, valamint politikai érettség szempontjából e jogra méltók és érdemeseek.” BÁNFFY: *Darabokra szaggattatol*, 34–35. p.
- ²⁶ L. még: FÁBIÁN Ernő: Egy korszak regénye – mely „abból állt, amit elmulasztott”, *Korunk*, 1982. november, 835–840. p., 838. p.; OPLATKA András: „Egyet suhintott maga elé” – s ez németül? Gondolatok a „Megszámláltattál” fordítása közben, *Magyar Szemle*, 2011/11–12., 6–17. p.
- ²⁷ BÁNFFY: *Megszámláltattál*, 280–281. p., 285–286. p.; Uő.: *Darabokra szaggattatol*, 173–174. p.
- ²⁸ BÁNFFY: *Megszámláltattál*, 285–286. p.
- ²⁹ *Uo.*, 139. Abády itt a statisztikán alapuló társadalomszemléletet bírálja, ami a hagyományos társadalmi szerveződés helyett a tömegekre alapozná a hatalmat – ebben az esetben a dinasztiaét.
- ³⁰ KOVÁCS: *Államosítás vagy államosodás?*
- ³¹ BÁNFFY Miklós: *Emlékeimből*, Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1932, 60–63. p.
- ³² *Képviseelőházi Napló*, 1901, XIV. kötet, 218–220. p.
- ³³ *Képviseelőházi Napló*, 1910, I. kötet, 495. p.
- ³⁴ BALATON: *i.m.*
- ³⁵ *Képviseelőházi Napló*, 1910, XXIII. kötet, 84–87. p.
- ³⁶ Az Erdélyi Szövetségről L.: BÁRDI Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai, *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3., 93–105. p.; K. LENGYEL Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten der frühen Transylvanismus*, Oldenborug Verlag, München, 1993, 42. p.; EGRY Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918, *Századok*, 2013/1., 3–31. p. Bánffy az erdélyi mozgalom más fontos személyiségeivel is kapcsolatban állt, például Jancsó Benedekkel, akivel együtt alapították meg a Székely Nemzeti Tanácsot – Budapesten.

- ³⁷ Gróf BETHLEN István *Beszédei és írásai, I. Válogatott beszédei*, Genius Könyvkiadó Rt., Budapest, 1933, 1. rész 152–153. p., 159. p., 294–295. p., 2. rész 156–157. p.
- ³⁸ Részletesebben, benne Bethlen munkáival L.: EGRY Gábor: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében, *Múltunk*, 2006/3., 4–34. p. Igaz, Bánffy már nem reprodukálta ennek a publicisztikának azt a fontos tételét, miszerint a román bankok a magyaroknak (székelyeknek) nyújtott hitellel azt akarják elérni, hogy az elszegényedő parasztok előbb életmódjukban hasonuljanak a románokkal (bocskort húzzanak, bor helyett pálinkát igyanak), majd el is románosodjanak. Helyette Bánffy és a középosztály-építési terveket előadó Timisán zárt, román nemzetgazdaságot és társadalmat feltételezett.
- ³⁹ *Uo.*
- ⁴⁰ Amikor Abády a Székely Kongresszura utazik, találkozik Timisánnal, aki egy „kicsi gyűlésre” megy Brassóba.
- ⁴¹ BÁRDI Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013, 360–369. p.; RAVASZ László: Erdély, *Magyar Szemle*, 1940. október, 225–230. p.
- ⁴² BÁRDI: *Otthon és haza*, 360–369. p.; EGRY Gábor: Nemzeti kölcsönhatások. Kisebbségi magyarok és a magyar nemzetfelfogás változatai a harmincas években, In: FEITL István (szerk.): *Nyitott/zárt. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2013, 114–129. p.
- ⁴³ BÁRDI: *Otthon és haza*, 454–463. p.; EGRY: Nemzeti kölcsönhatások.
- ⁴⁴ L.: BÁRDI: *Otthon és haza*, 170–172. p., 498–499. p.
- ⁴⁵ A pártról L.: EGRY Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt identitáspolitikájának és ideológiájának elemzésére, 1940–1944*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008; illetve BÁRDI Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944, In: CZOCH Gábor – FEDINEC Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar történelemből*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006, 237–292. p.
- ⁴⁶ EGRY: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Az értekezletről L. még: SZAVÁRI Attila: Teleki Pál politikájáról. Értekezletek Erdélyben, Magyar Kisebbség*, 2011/3–4., 191–282. p.
- ⁴⁷ Gömbös Gyuláról L.: VONYÓ József: *Gömbös Gyula*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2013; UŐ.: Gömbös kormánypártjának ideológiája, *Századok*, 145. (2011/1.), 3–38. p. Imrédy Béláról L.: UNGVÁRY Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában, In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány*, Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 305–340. p.